

Teoria del coneixement i unitat de l'home segons Ramon Llull

Llull unifica les esferes de la realitat per l'acte. Llull fa una lògica real. Tot és individual, però hi han realitats comunes. La unitat de l'home. Només pot humanitzar l'home humanitzat.

La bona interculturalitat. El Dret. Els costums. La llibertat. El diàleg inter-religiós. El respecte a la consciència de l'altre. Els pobles. Els valors. El paper de l'Església i de l'Estat

Potser pot semblar estrany a alguns de vosaltres que comencem un Congrés sobre la interculturalitat parlant de la Teoria del Coneixement. Però de fet, per a dur a terme una bona interculturalitat hem de saber què és la persona, què és la cultura, quins són els costums i les maneres de ser dels pobles i, sobretot, com ens tractem els uns als altres, que en això radica principalment la cultura.

La història ens mostra com des de la dominació més brutal a la indiferència més deshumana, passant per la mútua comprensió, els homes ens hem tractat de moltes maneres; es a dir, hem passat per moltes cultures. Sempre, però ho fem d'acord amb la idea que ens formem dels altres (*noéma*).

Per altra part, les lleis que escollim per a organitzar la convivència venen expressades per paraules i proposicions (*lógos*), de manera que, si volem parlar d'interculturalitat, no podem fugir de tocar els grans temes de la significació, de la possibilitat de conèixer els individus, de la universalitat dels pensaments, de la veritat, etc. És a dir, que l'entesa mútua entre els pobles no la podem deixar en mans dels polítics i dels comerciants.

ooOOoo

Llull ho sabia.

Abans de definir aquelles realitats que componen l'autèntica interculturalitat - l'ésser humà, els pobles, els seus costums, les lleis, les institucions, etc. - dediquem uns minuts a fer una ràpida repassada de

com és la lògica lul·liana, perquè Llull fa un accés a la realitat diferent de l' aristotèlic.

Quan Llull es proposà resoldre el tema del diàleg intercultural, la primera cosa que va fer fou unificar les tres esferes de la realitat: els ens físics (*physis*), els pensaments (*noéma*) i el món del llenguatge (*lógos*). Si hem d'arribar a un acord sobre la manera de comportar-nos amb els altres, aquestes tres esferes han d'estar ben lligades entre si. Està clar que quan pensem sols les coses tenim menys possibilitats d'errar que quan volem arribar al que són les realitats amb l' ajut del diàleg, perquè aquest últim es basa en els pensaments i les paraules - nostres i dels altres -, mentre que quan estem sols dirigim el nostre pensament directament sobre les coses; però de res serviria organitzar bé el nostre pensar si aquelles tres esferes estiguessin separades. De fet, una mera forma de pensar no ens obliga a cap comportament determinat. I és precisament això el que busquem.

Llull unifica les esferes de la realitat per l' acte

Quan Llull, a la seva *Art*, descriu els Principis Generalíssims, diu que són tant principis de l' ésser com del conèixer. Crec que no ens hem adonat amb la profunditat necessària de tot el que vol dir aquesta afirmació. Llull diu a la seva *Art* que els Principis són primers, generalíssims o universalíssims, actius, principis de la realitat i del coneixement¹. És a dir, principis de les formes físiques i també de les formes lògiques. Per tant, com els principis són sempre diferents d'allò que principien - dels principiats -, Llull es posa al costat d' Aristòtil i supera Plató, quan, definint-los d'aquesta manera, afirma que els Principis de l' *Art* no són formes lògiques², i supera Plató posant-se al costat d' Aristòtil.

De fet, el món de la natura, segons Llull, no és tant sols un reflex del món dels pensaments, com afirmava Plató. És ésser físic. Les coses físiques de la natura són ens, és a dir, exerceixen l' activitat de ser. També ho són els pensaments i els noms, per això Llull pot unificar aquestes tres esferes. Ho fa des de la perspectiva de l' acte. El que passa

¹ Els principis són universals entitatus, que segons la definició aristotèlica, són aquelles entitats que tenen el ser en altres i es prediquen d'aquests altres: *id quod habet esse in multis et de multis*.

² Encara es podria dir, a partir d'aquesta afirmació lul·liana que el nostre coneixement depèn de Déu perquè Ell és el que fa tant les coses com els nostres pensaments. De fet, el Principi, que són principis de tota la realitat, també ho són de Déu. No oblidem, però, que quan els considerem en Déu, són infinits i cada un d'ells s'identifica amb el Ser de Déu. Llull llavors els denominarà Dignitats.

és que l'acte d'ésser es diu de moltes maneres i per això ens sortiran diferents lògiques, però sempre les podrem unificar.

Per altra part, si els Principis lul·lians són principis de les formes físiques i lògiques també ho seran del coneixement pràctic, és a dir, d'aquell coneixement que té com finalitat la conducta. Per això aquest tema dels Principis té relació també amb la interculturalitat.

Nogensmenys, l'acte de les formes pensades no és l'acte de les formes físiques. En els ens individuals del món físic, a més a més de les formes determinades que els actualitzen, hi trobem les indeterminades, que hi estan en potència³. Per això aquests ens estan en moviment. A més, estan immersos en la matèria. En contrari, les formes pensades no tenen ni moviment ni matèria. Per això, mai no arribarem a accedir al món de la realitat física a partir dels pensaments, perquè en els pensaments no hi ha ni moviment ni matèria. Per aquest motiu, l'articulació de les formes pensades mai no ens revelarà com s'estructura la realitat física, perquè les connexions i diferències dels ens individuals físics no són iguals a les connexions i diferències de les formes pensades. Això ja ho va veure l'Estagirita, i va suggerir diferents alternatives, però va acabar muntant totes les categories dels ens a partir de la predicació lògica⁴.

L'univers lul·lià és un conjunt d'actes immersos uns en els altres. Tot està en moviment, però uns moviments sostenen els altres. Uns actes que sostenen els altres i tot sostingut per l'activitat divina⁵, aquest és el cosmos lul·lià⁶.

³ El ser de les substàncies i el de les formes són actes, per això no podem reduir l'acte al ser de la forma. Cf. GARAY, Jesús de, [1987], p. 106: "El acto no se reduce al ser de la forma, porque el movimiento es también - de un modo particularmente privilegiado - acto; y el movimiento es siempre otro, mientras que la forma es siempre la misma." "El acto de la forma no se ha de buscar en la mismidad de la idea ni en sus determinaciones siempre idénticas. Así pues, la forma es acto, pero el acto no se reduce a forma, sino que también es acto el movimiento."

⁴ Cf. GARAY, Jesús de, [1987], p. 101: "Así pues, la sustancia es la primera de las categorías, las cuales son en tanto que son sustancias. Pero la distinción categorial es una distinción que se establece desde el lenguaje y la estructura predicativa: según las categorías la realidad se nos muestra agrupada y clasificada en unos géneros."

⁵ Al Brasil hi há la *capoeira*, una dansa d'origen africà que és també una lluita. Però principalment és una dansa i es balla al so d'una música. Els que la dansen necessiten posseir dos hàbits, el de la lluita i el de la dansa, i l'expressen en un únic moviment. Són dos hàbits, un sostingut per l'altre: però si els dansarins no tinguessin la preparació física de la lluita, no la podrien dansar. Tenim aquí un exemple d'un acte sostingut per un altre.

⁶ El considerar la realitat com un conjunt d'actes immersos en altres li permet també donar a la realitat un caràcter copulatiu obrint-li d'aquesta manera una porta cap a la predicació. I fins i tot, posar la realitat com fonament de l'atribució lògica. La

Llull construeix tota una teoria sobre l'acte que és la seva coneguda teoria dels correlatius. Amb la seva ajuda, estudia tant els ens materials, compostos de matèria i forma, com els espirituals, compostos d'acte i potència, sent aquesta última l'acte dels ens que estan en potència. Això li permet unificar els ens que són compostos de matèria i esperit, com és el cas del ser humà. També explica amb la teoria correlativa com els ens de la natura, que es mouen, continuen sent el que són encara que no ho siguin plenament⁷.

Llull fa una lògica real

Com que mai no arribarem a accedir al món de la realitat física a partir dels pensaments, per aquest motiu, Llull fa amb la seva *Art* una lògica que es podria denominar lògica real⁸. Diu que s'ha d'accedir a les coses a partir de les coses mateixes, és a dir, a partir de la natura. Com les primeres formes que es presenten al nostre coneixement són les formes sensibles, Llull comença per elles, però les veu sempre immerses dins una altra activitat més pregona, fins arribar als Primers Principis. Llull veu les coses com sent fruit d'una múltiple activitat connexa.

Per definir les realitats, doncs, buscarà els seus actes, definirà cada ens per la seva activitat pròpia i serà a partir d'aquesta activitat que exercitarà la predicació. L'acte li permet passar, en el món físic, dels individus als agrupaments d'individus que tenen una mateixa activitat; i, en el món lògic, des dels pensaments particulars als universals.

De fet, Llull fa amb la seva *Art*, un nou tipus de ciència - no aristotèlic - perquè es basa en l'activitat dels ens naturals: les substàncies es constitueixen per una activitat primitiva, també denominada pròpia⁹; les seves definicions es basen en l'acte; la

lògica lu-liana té una pretensió legítima de veritat sobre la realitat. Cf. GARAY, Jesús de, [1987], p. 165.

⁷ Cf. LULL, Ramon, [2008] *passim*.

⁸ Cf. LULLI, Raymundi, *Introductoria artis demonstrativae*, MOG iii, II, i (55): "Metaphysica enim considerat res, quae sunt extra animam, prout conveniunt in ratione entis; logica autem considerat res secundum esse, quod habent in anima, quia tractat de quibusdam intentionibus, quae consequuntur esse rerum intelligibilium, scilicet de genere, specei & talibus, & de iis, quae quae consistunt in actu rationis, scilicet de syllogismo, consequentia & talibus; sed haec Ars tanquam suprema omnium humanarum Scienciarum indifferenter respicit ens secundum istum modum & secundum illum; & sic patet, quod in modo considerandi ex parte subjecti differant."

⁹ Cf. LLULL, Ramon, [1998], P. 51: "Si acció e forma se converteixen en lo subjeu en que son. E responem d[i]visén, so es que es acció primitiva (actes propis) e acció secundaria (actes apropiats). Primitiva es substancial o substantiva qui ab si

predicació també. No hi ha cap dubte de que la ciència lul·liana és una nova manera d'accedir a la realitat. S'ha d'accedir a la realitat a partir d'ella mateixa i no des del món lògic del pensament. Llull sap que les propietats lògiques - universal i singular són propietats de les coses pensades, és a dir, són propietats lògiques - es basen en les propietats reals, i no al contrari.

Dirà també que la major o menor universalitat dels conceptes es basa en una propietat real, en un acte. Segons la major o menor contracció de l'acte que constitueixi la cosa, s'obtindrà una major o menor universalitat del seu concepte. Per exemple, l'acte de "substantivar", considerat en "l'animal" i en "l'home", és més comú en "animal" que en "home". L'"acte de sentir", per exemple, es troba en les substàncies, en els animals i en l'home, però és més comú en la substància, menys en l'animal i encara menys en l'home, encara que no deixi de ser l'activitat comuna que tenen aquests dos extrems - substància i home -. Llull, per aquest motiu, pensa que en els sil·logismes l'acte de sentir pot ésser terme de comparació. De fet, Llull sempre construeix els sil·logismes amb termes mitjans que són vertaders mitjans reals entre les coses assenyalades per els extrems dels sil·logismes. Ell diu que busca un termini natural, real, primitiu, intern i necessari a les coses, etc. i el troba en l'acte¹⁰.

La lògica aristotèlica no funciona així: la major o menor universalitat dels terminis depèn de la posició que el concepte té en la proposició mental. Així, si el termini està en la posició de predicat, serà sempre universal si la proposició és negativa i serà sempre particular si la proposició és afirmativa. És a dir, que la universalitat del termini depèn d'una propietat lògica: de la posició en el pensament.

El subjecte últim de la predicació, en Llull, és doncs l'activitat d'un ens individual existent, i per això arriba al fonament de les coses, perquè són els actes els que constitueixen les coses. Per aquest motiu, la predicació de la lògica real lul·liana comporta una major necessitat que la de la lògica aristotèlica, la predicació de la qual només té la necessitat que tenen els subjectes pensats.

La lògica lul·liana amb la que construeix l'*Art* és en el fons una nova manera d'argumentar a partir de la realitat activa dels ens. Com que analitza e integra els actes, és a dir els seus moviments, pot demostrar que moltes de les contradiccions que descobreix en els ens, de

matexa e ab la sua propria materia constituex substancia general, constituïda de forma e de matèria substancial. E aytal acció es dita esser convertida ab la sua forma. Enperó la acció secundaria que es actus de la primera forma, en genre de accidens posada, ab forma accidental se convertex, axí con calor que.s convertex ab la sua acció, so es ab la sua activitat."

¹⁰ Cf. LLULL, Ramon, [1978], p. 251-275.

fet no ho són. Per aquest motiu, va definir una nova falàcia, la falàcia de la contradicció, que emprava, junt amb els sil·logismes contradictoris, com a instrument per a ultrapassar aquestes contradiccions aparents. Això li permetrà dir en moltes ocasions - als averroistes, i als infidels - que "no estem en contradicció, sinó en equivocació."

Tot és individual, però hi han realitats comunes

A la natura només s'hi troben ens individuals. A l'edat mitjana, fins el 1250, es dubtava de que existís alguna intel·lecció dels ens individuals; després, amb Roger Bacon i Tomas d'Aquino, s'admet una intel·lecció indirecta. A partir de 1275, a mesura que s'accepta la teoria aristotèlica de l'abstracció, es comença a admetre la intel·lecció directa, culminant aquesta teoria amb Duns Scot. Llull admet la intel·lecció directa de les formes individuals, però es diferencia de Duns Scot en què aquest últim, si bé admet la intel·ligibilitat *per se primo* de l'individu material, no la creu possible al ésser humà en l'estat actual de la seva vida¹¹. Llull, com es basa en que coneixem els actes individuals, és molt clar: coneixem intel·lectualment els individus. I ho explica per la conjunció de l'acte del sentit amb l'acte de l'enteniment¹².

Descobreix que entre els individus hi ha alguns que exerceixen la mateixa activitat i per això els podem agrupar en classes. A ells correspon, en el món lògic, la universalitat. Com es pot deduir per tot el que s'ha dit fins ara, els universals lul·lians no són idèntics als aristotèlics perquè tenen un fonament diferent: la universalitat aristotèlica és una propietat deguda a un acte de l'enteniment, que veu que allò que pensa es pot predicar de molts, per tant, és una propietat purament lògica, una propietat de les coses pensades¹³; la universalitat lul·liana, però, es basa

¹¹ Cf. BÉRUBÉ, Camille, [1964]. p. 157, nota (2): "Ad argumenta contra intellectionem singularium, quae fiunt super librum primum, patet quod nunc numquam intelligitur; unde perfectissima scientia nunc nobis possibilis est de specie specialissima, ibi status". De les imatges podem treure conceptes de la individualització, però seran sempre conceptes universals.

¹² Cf. LLULL, Ramon, *Liber de modo naturali intelligendi*, [1978], p. 189: Intellectus humanus per se habet naturam intelligendi, cum intelligere sit suus actus. Potentia autem visiva per se habet naturam videndi pari ratione. Et quia istae duae potentiae sunt coniunctae, oritur naturaliter communis actus, per quem intellectus attingit obiectum coloratum, mouendo potentiam visivam ad obiectum visibile. Et de hoc experientiam habemus; et contra hoc non est dare instantiam.

¹³ De fet la universalitat aristotèlica és una propietat que el nostre enteniment confereix a les coses quan les pensa. Al pensar-les, veu que allò pensat també es podria predicar de moltes altres, i forma una relació entre allò pensat i molts

en la comunitat d'un acte compartit per diversos ens, és una propietat real, basada en una primera intenció de la ment¹⁴.

Els predicables lul·lians són reals, perquè no són els aristotèlics, que no tenen una correspondència real a la realitat; als predicables lul·lians els hi correspon a la realitat una activitat comuna, deguda a l'activitat permanent dels Primers Principis, que persisteix inclusivament si es destrueixen tots els individus o totes les espècies¹⁵.

Finalment, Llull defineix els ens també per la seva activitat, per l'acte propi de cada substància. Si volem definir l'home, veiem en ell l'acte de sentir, l'acte de la vida sensitiva; però aquesta és comuna a tots els animals. En l'home, l'acte de sentir es contrau en un sentir més específic, que en el fons és la seva última diferència en relació als animals. Les últimes diferències que defineixen les coses són també actes. Quina és la de l'home? Llull el defineix com "l'animal que humanitza." L'home és un ésser que s'humanitza a si mateix, al seu entorn, a la seva comunitat, a la seva nació, a tot el món¹⁶.

Ja trobem aquí el camí lul·lià que ens permetrà accedir a la pràctica de la bona interculturalitat. Una interculturalitat que correspongui a la verdadera definició de l'home.

altres. Això és la universalitat aristotèlica. Encara que es fonamenti en les coses, és una propietat lògica.

¹⁴ Cf. LLULL, RAMON, [1998] *ROL* XXIII, 16, Lín. 13-19: "Verumtamen quia logici consideratio circa intentiones versatur secundas, quas perfecte cognoscere nequit, primis intentionibus ignoratis. Ideo in hoc nostro compendioso et novo opere, ponentes, deficientes et demonstrantes, in aliquibus passibus naturaliter et philosophice procedemus, ut primarum et secundarum intentionum notitia naturaliter et logice a scientibus hunc librum plenarie ac clarissime habeatur."

¹⁵ Cf. LLULL, Ramon, *Liber de modo naturali intelligendi*, [1978], p. 189: Facta hypothesi quod omnia individua essent destructa, quaeritur: Vtrum species esset ens reale? Respondendum est, quod sic. Aliter no esset dare medium inter superiore et inferiora. Ipsa uero species sic esset in genere, sicut planta est in potentia in grano. Sed si quaeritur: Vtrum destructis omnibus speciebus genus sit ens reale? Dico, quod sic. Aliter praedicta, inconuenientia, quae de specie sequuntur, etiam sequerentur de genere. Et si quaeratur: Vbi est sustentatum genus ipsum? Dico, quod in principis primis, quae sunt decem et octo, ut patet in Arte generali. Quae sunt: Bonitas, magnitudo, duratio, potestas etc. secundum quod patet ibidem. Quae principia appetent, ut genus esset actu.

¹⁶ Cf. LLULL, Ramon, [1985], *Logica nova*, p. 31: "Homo est animal homificans. Et ista definitio est magis specifica, et magis convertitur cum definito, quam ista: Homo est animal rationale et mortale; quia de genere rationalitatis est angelus, et de genere mortalitatis est leo et equus, etc. Hoc quidem de Deo dici potest, et de ceteris entibus. Sicut Deus est ens deitans, et sua aeternitas aeternans, sua infinitas infinitans; ignis est igniens, leo leonans, planta plantificans, faber homo fabricans. Et ideo definitio magis propria est, cum sit maioris proprietatis immediate subiecti"

La unitat de l' home

Ara, però, ens cal veure com aquesta activitat que permet definir l' home com un *animal homificans* no és una activitat accidental, sinó que constitueix substancialment e intrínseca l' home.

L' Lull explica que l' acte de ser home és un acte superior que unifica i manté unides la forma comuna de l' home i la matèria comuna de l' home¹⁷. És una activitat sense la qual no podrien existir els actes de les parts inferiors de l' ens humà. L' acte de ser home possibilita aquesta activitat inferior i la eleva cap una harmonia i unitat superior. En Lull, de fet, l' acte constitueix l' ens; i, per tant, l' obrar humà, l' home concret.

Ell, doncs, és partidari de que les potències de l' ànima són part de la seva substància; no són tant sols quelcom accidental¹⁸, i pensa així perquè distingeix en tots els ens dos tipus d'activitat, una primitiva o substancial i una altra secundària o accidental¹⁹. La primera no passa de la potència a l' acte, sinó que és permanent i habitual²⁰, i es converteix

¹⁷ Cf. LLULL, RAMON, [1950], *Llibre d'home*, p. 28: "E açò mateix dels actus de l' ànima e del cors, qui sajusten, e de lur conjunyiment ajustament resulta e hix home qui passa e està en terç nombre, e és lo tot simple en nombre de home, segons as diffinició, e sés parts són la sua forma comuna e matèria comuna e l actu comú que dit havem. E en així home està en lo som." No hem de confondre pas aquest forma comuna de l' home amb l'ànima, ni la seva matèria comuna amb el cos. (Per a una explicació més ampliada de l'ésser de l'ens humà, cf. JAULENT, Esteve, [2004], Antropologia lul·liana.

¹⁸ Era una famosa querella discutida a l'Edat Mitjana: si les potències de l'ànima formen part de la seva substància o són tant sols potències accidentals. "Diabolica disputatio" la denominava Le Myésier, cf. HILLGART, J. N., [1998], p. 266.

¹⁹ Cf. LLULL, RAMON, [1951], p. 51: "Si acció e forma se convertexen en lo subjeu en que son. E responem d[i]visén, so es que es acció primitiva e acció secundària. Primitiva es substancial o substantiva qui ab si mateixa e ab la sua propria materia constitueix substancia general, constituída de forma e de materia substancial. E aytal acció es dita esser convertida ab la sua forma. Enperó la acció secundària que es actus de la primera forma, en genre de accident posada, ab forma accidental se convertex, axí con calor que s convertex ab la sua acció, so es ab la sua activitat."

²⁰ Cf. LLULL, RAMON, [1950], *Libre de Home*, p. 35: "Si en la memòria no era continu membrar, e enteniment entendre, e en la volentat voler, les formes e les matèries sperituals de la ànima que dites havem en lo capítol "Com és hom", serien ocioses e no haurien ab què s poguesen ajustar, e car les formes no haurien acció ni les matèries passió sens radicals membrar, entendre e voler, l' ànima no hauria ab què enformàs los cors, ni ab què li donàs ésser ni vida, e ab ell no s poria ajustar ni conjunir. Cové, donchs, que ls radicals membrar, entendre e voler sien en continu actu en aquell temps en què home és home." Cf. *Id*, p. 28, nota 4.

amb la substància del subjecte que actua. La segona no. Per tant, quan l'home realitza aquesta activitat substancial - que també anomena "pròpia" -, que no s'interromp mai i té lloc, com diu Lull, "durant tot el temps que l'home és home", llavors creix en el seu ésser. Aquesta és una teoria molt important en el pensament lul·lià, que permet explicar també, com veurem tot seguit, que l'accés de l'home a la maduresa és alguna cosa que està vinculada al bon exercici de la seva activitat.

Lull distingeix en cada una de les substàncies els actes propis dels apropiats. Explica que els primers tenen els seus objectes a l'interior (*dedins*) mentre que els dels actes apropiats estan a l'exterior; però, aclareix que sempre "els objectes exteriors es tenen en els interiors".²¹ Per exemple, l'activitat intel·lectual externa - que també anomena "apropiada" -, és a dir, el conèixer, voler i recordar els altres subjectes que no són ell mateix, es realitza sota l'empara de l'activitat primitiva o substancial de l'ànima - l'"activitat pròpia" - i, al mateix temps, té com a finalitat aquesta activitat pròpia (*dedins*). O sigui, que l'activitat pròpia s'alimenta de l'apropiada (*externa*). Això explica dues coses: que l'activitat de cada ens construeixi el propi ens, i que puguem definir els ens per la seva activitat.

És a dir, que tota l'activitat humana, si és ben orientada, pot ser constructora de l'home. A més, la unitat de l'ànima fa que l'acte de conèixer no sigui un acte aïllat de l'enteniment sinó que hi participin també la voluntat i la memòria. Lull junta aquestes tres activitats de tal manera que per conèixer adequadament diu que s'ha d'estimar i recordar allò que coneixem, d'altra manera no arribarem a conèixer-lo bé.

En Lull, doncs, l'activitat que va perfeccionant l'ànima humana és recordar, conèixer i estimar. El què? A sí mateix i als ens de fora; però sempre l'activitat de dins empararà la de fora, i sense aquesta última no creixeria la de dins.

Aquestes explicacions serveixen tant per les activitats cognoscitives teòriques com per les pràctiques, o sigui les destinades a l'acció constructiva, social o física, externa. Si l'activitat pròpia s'alimenta de l'apropiada i els objectes externs es tenen en els interns, és obvi que al conèixer el món extern obtenim simultàniament un coneixement de nosaltres mateixos.

Per exemple, quan coneixem la veritat d'un ens, ens adonem al mateix temps que estem coneixent aquest ens, és a dir, coneixem alguna cosa que estem fent. Ara bé, quan coneixem conductes o comportaments humans, virtuoses o viciats, ens adonem també de com és aquest acte de conèixer, estimar o recordar aquest comportament, i ens donem conta de

²¹ Cf. LLULL, Ramon, [1950], *Llibre d'ànima racional*, p. 206. "Ànima ha los obgects de fores en los obgects de dins."

que tenim hàbits bons o dolents. Al conèixer, un robatori, exemplifica Llull, si el trobem delitós i ens agrada, ens adonem de què estem desitjant incorrectament quelcom sensible i imaginable que és delitable, però que en si mateix no és intel·ligible ni amable. El nostre coneixement, en aquest cas, està desposseït, per tant, per mor d'un hàbit viciós, de la seva plenitud. És així com ens elevem fins al coneixement dels hàbits, bons o dolents.²²

Llull, doncs, pensa que quan fem el mal, ens adonem de què ho que l' estem fent. Crec que això és molt important i ja ens dona alguna orientació per a la pràctica de la bona interculturalitat.

La unitat de l' home, segons Llull, és doncs completa. És un resultat de la connexió d'una multitud d'actes de totes les potències, sustentada per l' acte de ser home.

Nogensmenys, només quan aquesta activitat anímica i corporal es realitza segons la finalitat natural de cada potència, és a dir, quan l' enteniment coneix la veritat, la voluntat coneix el bé i la memòria recorda el bé estimat i el mal rebutjat, o, amb altres paraules, quan les accions són pròpiament humanes o, segons la seva definició d'home, quan som humans, només llavors arribarem a conèixer correctament el nostre entorn i tornarem possible el nostre engranatge en el món, obtenint com un resultat, i únicament en aquest cas, el creixement en el propi ser.

Només pot humanitzar l' home humanitzat

Conclusió: només l' home humanitzat, l' home que ho és de veritat, pot humanitzar.

Que l' home experimenti la unitat amb la totalitat que l' embolcalla, només serà possible si coneix i estima el món tal com és creat. Llavors sí que es realitza la conjunció de tots els actes humans suportats tots ells per l' acció divina. Quan aconseguix fer-ho, emprant bé la seva llibertat, llavors experimenta el món correctament, i el va

²² Cf. LLULL, RAMON, [1978], o. 204: "Homo moralis uidit suspendi latronem. Deinde considerat latrocinium et per consequens culpam. Tunc ascendit et considerat, quid est causa culpae, et determinat, quod talis causa est habitus priuatiuus intellectus, uoluntatis, et memoriae, qui obiectant indebite aliquod bonum delectabile, sensible et imaginable contra bonum intelligibile et amabile. Et tunc intellectus considerat culpam et per consequens uindictam. Et tunc transit er obiectat iniuriam. Dum sic intellectus obiectat iniuriam, ascendit ad obiectandum iustitiam. Et cognoscit, quod iustitia est habitus bonus, cum quo agitur recte et iuste et bene, quoniam bonum est punire latronum, ut quilibet possideat in pace hoc, quod suum est."

incorporant. Només llavors s'humanitza i, humanitzat, podrà humanitzar tot el que té al seu voltant.

Només l'home que viu en pau podrà dur la pau a les institucions, a l'acció social i a les relacions entre els pobles a través de les seves produccions socials, científiques, artístiques, tècniques i estètiques.

La bona interculturalitat

Per a dur a terme una bona interculturalitat, ja tenim doncs ben definides una parella de condicions. Primer, la definició de l'home: un animal que humanitza. Segon, un ús de la llibertat que respecti les finalitats de les facultats humanes i la finalitat de l'home com un tot.

Si l'home individual està ordenat i en pau, podrà realitzar una acció social destinada a buscar més el bé general i públic que el particular i especial²³. El bé comú és major i més necessari que el bé especial. És clar que són les lleis, quan obeïdes pels integrants d'un poble, les que organitzaran aquest bé comú.

El Dret

Llull va ser el primer a emprar l'expressió Principis del Dret, referint-se als fonaments del dret. És molt original, doncs fa coincidir els Principis del Dret amb el Dret Natural. La seva teoria del Dret Natural també surt de l'observació dels actes de les criatures, que són testimonis de l'existència d'un ordenament natural que, si és ben captat i obeït per l'home - amb l'ajut de les seves facultats espirituals -, accedirà, estimant el bé i evitant el mal, al fi per el qual ha estat creat. Entén per Dret Natural "estimar a Déu, viure honestament i donar a cadascú el que és seu", donant més importància al principi "estimar a Déu"²⁴. Aquest Dret Natural, segons Llull, supera tots els ordenaments.

²³ Cf. LLULL, Ramon, [2000], p359: "Fructus arboris imperialis est pax gentium, ut in pace esse possint, Deum metiam recolere, intelligere et amare, honorare et ei servire, quoniam gentes, quae sunt in guerra et inuicem in laboribus, non sunt in dispositione, quod Deum multum possint amare, honorare et seruire, nec sibi ipsis nec etiam aliis caritatem habere." I p. 360: "Idcirco fructus principis, qui talibus qui talibus fructus habet respondere, est infirmus quando se inclinat ad specialia contra generalia et publica, sicut princeps malus, qui plus diligit suam utilitatem quam utilitatem sui populi; quoniam propter infirmitatem fructus principis sunt fructus populi infirmi."

²⁴ Cf. PIÑA Homs, Roman, [1984], p. 63-64.

(Aquesta Comunicació no té per objectiu resumir tota la teoria social i política de Lull - això és el que faran els altres congressistes a mesura que es vagin desenvolupant els tres blocs del Congrés -, sinó tant sols presentar el vincle que uneix la teoria del coneixement lul·liana amb les nocions originàries del què seria una bona interculturalitat. Per això, després d'explicar com la perspectiva de l'acte penetra tota la teoria del coneixement de l'Art lul·liana, hem vist la definició de l'home i la seva finalitat, i ara estem veient com també és l'activitat la que explica les lleis, els costums i els valors que l'home pot adquirir "durant el temps que és home"²⁵.)

De fet, els Principis reals de l'Art, segons diu Lull, ens donen accés al *Lógos* de la Veritat substancial, necessària i eterna, i a totes les altres veritats contingents, les veritats creades. També a les que es refereixen a l'esfera de la vida pública o social: els Principis de l'Art són formes de la justícia, i fora d'ells no pot existir la justícia perfecta. El Dret serà doncs verdader si es basa en ells.

Els costums

Ja hem vist com contemplant la pena capital aplicada a un lladre, Lull s'aixeca fins al coneixement dels hàbits. Tot seguit, al preguntar-se com estan constituïts aquests hàbits, diu que són "semblances dels Principis Innats que constitueixen l'univers", i "fan que la intel·ligència tingui un just entendre, i la voluntat un just estimar i la memòria un just recordar, a fi de que tendeixin a la fi per la que són, i puguin justament regular les potències inferiors"²⁶. La mateixa cosa podem dir dels costums.

Els costums no són per a Lull maneres d'obrar establides per un llarg ús o per la repetició d'actes semblants; sinó tant sols per la seva racionalitat²⁷. Supera amb aquesta afirmació a Aristòtil, i a tota la Alta Edat Mitjana, que legitimaven el Dret segons la seva antiquitat. Per a Lull, els costums també són fonts del Dret, com les lleis i, sobretot, els Principis del Dret, que, com hem vist, identifica amb el Dret natural. Per

²⁵ Vegeu la nota 15.

²⁶ Cf. LLULL, Ramon, *Liber de modo naturali intelligendi*, p. 204: "Dum sic considerat intellectus, ascendit et quaerit: De quo est habitus iustitiae? E considerat, quod est de similitudinibus principiorum innatorum, ex quibus uniuersum ests contitutum, ut puta bonitas, magnitudo, duratio, potestas etc. collectis ab istis principiis per intellectum, uoluntatem et memoriam, ut intellectus habeat iustum intelligere et uoluntas amare et memòria recordare, ut tendant ad finem, ad quem sunt, et iuste regulare potentias inferiores possint."

²⁷ Lull, Ramon, [1986], p. 182.

més antics que siguin, els costums dolents, és a dir, els que van contra la justícia i la llibertat de fer el bé i evitar el mal, s'han de combatre. El poble que els admet, actua contra si mateix²⁸.

La llibertat

Voldria dedicar unes línies al tema de la llibertat de fer el bé i evitar el mal, perquè en podem treure conclusions molt importants per a la interculturalitat.

Llull diu que la llibertat és una forma intel·lectual donada a l'home a fi de què lliurement faci el bé i eviti el mal. I això és així perquè el bé és quelcom tan noble que la seva noblesa exigeix que es faci lliurement i no coaccionat; així com el vici i el pecat són tan dolents i menyspreables que no els hem d'odiar per constrenyiment. Per això Déu ens ha fet lliures.²⁹

Aconseguir que els que estan errats entrin per camins de veritat, és un gran bé, segurament el més necessari per a accedir a la maduresa humana. Però això, per més gran que sia el bé, no es pot fer coaccionat, induïts per la violència. A la veritat hi accedeix cadascú, lliurement, a l'adonar-se de què s'estava en l'error³⁰.

El diàleg inter-religiós

Aquest tema té la seva més important aplicació en la interculturalitat, quan s'aplica a la conversió religiosa, és a dir, el canviar la pròpia religió per una altra. Com la religió és un dels principals elements de les cultures, el que més principalment causa la unitat del poble, hem d'examinar el paper del diàleg inter-religiós en la interculturalitat. I sobretot l'hem d'examinar amb la perspectiva de la filosofia lul·liana.

²⁸ Cf. Llull, Ramon, [2000], p.349: "quia ille populus facit contra semetipsum, qui uult quod in ciuitate sint aliquae antiquae consuetudines, quae sunt contra iustitiam et libertatem bene faciendi et malum euitandi. "

²⁹ Cf. LLULL, Ramon, [2000], p. 348: "Libertas est forma intellectualis data homini, ut libere bonum faciat et libere malum euitet. Quoniam bonum est ita nobile, quod de eius nobilitate est quod libere fiat et non coacte. Et uitium et peccatum tantum est malum et uile, quod sibi non conuenit quod coacte sit deamatum. Et ideo est data libertas uoluntati hominum ad faciendum bonum et ad uitandum malum."

³⁰ Llull dedica tota La distinció XXX del *Llibre de Contemplació* a la consciència. Són set capítols que demostren com tenim consciència de les nostres falles comeses pels sentits corporals i espirituals, de les falles que cometem amb les tres virtuts de l'ànima, quan parlem o quan callem, al donar o al treure, etc.

Voldria recordar aquí un petit treball escrit per Llull el 1309, on comentant la harmonia que ha d'existir entre la fe i la raó, diu que "no s'ha de voler renunciar a una fe en favor d'una altre, però sí que és possible renunciar a una fe per una millor comprensió"³¹. És a dir, que no hem d'abandonar la fe que vivim, a menys que estiguem convençuts de la veritat d'una altre fe. Llull estava tan convençut d'aquesta posició que quan pregava a les sinagogues i mesquites començava el diàleg dient que si aconseguissin convèncer-lo de la veritat de l' islamisme o del judaisme, amb molt de gust es convertiria a una d'aquestes religions. No eren les seves paraules un procediment retòric o una tàctica per a persuadir, sinó que s'originaven exclusivament de la seva adhesió al Lògos.

Veiem aquí, ben explicada, la finalitat que, segons Llull, té el diàleg inter-religiós: accedir a la possibilitat de canviar de religió.

Per realitzar aquest canvi és fonamental, ja ho hem vist abans, la capacitat que l' home té d'adonar-se dels seus hàbits, afirmada per Llull constantment³². També d'adonar-se de què es troba en l' error. Al començament de la seva carrera d'escriptor, l' any 1274, Llull explicava al seu fill això mateix amb aquestes paraules: "Molts jueus e sarraïns son en la senyoria dels crestians, qui no han coneixensa de la fe catholica: e los crestians han poder que a alguns infants fills dels infeels la mostren per forsa, per tal que n agen conexensa, e per la conexensa agen consciencia de esser en error; per la qual consciencia es possibol cosa que s convertesquen e que n convertesquen d altres."³³

Tenim aquí un compendi que explica la verdadera postura de Llull davant del problema: molts jueus i mahometans, que no tenien cap notícia de la fe cristiana, estaven captius a les terres reconquistades pels cristians. Llull, constatant aquest fet, diu que se'ls pot obligar a què escoltin explicacions sobre la doctrina cristiana a fi de que s'adonin de què estan en l' error. És a dir, admet la força tan sols per propiciar l' ensenyament, el diàleg. No per a vèncer les ments amb violència. Ho diu clarament: havent guanyat la consciència de què estan en l' error, és possible que es converteixin, i fins i tot que converteixen ells mateixos a altres.

Noteu l' expressió que usa: "és possible que es converteixin".

En resum: és fals que al final de la seva vida Llull optés per la força per a convertir els mahometans al cristianisme. El que volia era que les persones lliurament es convertissin.

³¹ Cf. LLULL, Ramon, [1721], vol. 4, XII, p. 2: "quia nolunt dimittere credere pro credere, sed credere pro intelligere".

³² Vegeu la nota n. 26.

³³ Cf. LLULL, Ramon, [1274], p. 154.

Però aquí ja toquem un altra tema molt important que és el del respecte que Llull tenia per la consciència de les persones.

El respecte a la consciència de l' altre

En perfecta continuïtat amb allò que ensenyava al seu fill, el 1292, Llull escriu el *Tractatus de modo convertendi infideles* deixant-nos un testimoni de la seva manera de pensar. "Diem igual dels sarraïns captius entre els cristians. Que s'ordini que ensenyin la nostra fe a alguns d'ells més ben preparats i que se'ls faci veure els nostres arguments que destrueixen el seu sectarisme. Si no volguessin deixar-se convèncer, que es discuteixi encara una mica més amb ells per algun temps, i, tot seguit, els hi sigui permès retornar lliurement a les seves terres, pagant amb cortesia les seves despeses. Ells explicaran als altres sarraïns com és la nostra fe, les proves i la manera de creure que nosaltres tenim, cosa que escamparà el dubte entre ells i prepararà el camí de la seva conversió."³⁴

Com podem veure, Llull, fins i tot acceptant la força que col·locà alguns mahometans en captiveri, no vol de cap manera imposar-los la fe cristiana amb violència, perquè la veritat, com sempre diu, només pot imposar-se per la seva pròpia força. L' únic camí que admet és el del convenciment. En el cas que no es convencin, recomana que els deixin tornar als seus països pagant-los les despeses del retorn.

Considero que aquesta és la millor demostració de respecte a la consciència dels altres. Avui dia s'entén que aquest respecte constitueix el fonament de la llibertat religiosa. Tenim la llibertat de canviar de religió si arribem a la conclusió de què estàvem equivocats, però a aquesta conclusió hem d'arribar-hi per les nostres forces, mai per una violència imposada des de fora. Llull respecta la consciència dels altres grups religiosos, perquè sap que en favor d'una fe, només és possible presentar, a qui no la té, arguments racionals, perquè la fe és un do de Déu. Si Déu dóna aquest do, llavors l' adhesió es pot fer per un acte lliure de la persona al temple de la seva consciència.

Els pobles

Llull s'adonà de què el paper històric de l' Imperi estava a les acaballes, i va preconitzar que es salvés la unitat de la cristiandat en el context nou d'una societat de nacions³⁵. Però veu també la necessitat de que hi hagi algun poder que garanteixi la pau. El papa tindria en la nova societat de nacions aquest poder suprem de l' arbitratge, però hauria de

³⁴ Cf. LLULL, Ramon, [1954], p. 104-105.

³⁵ Cf. Piña Homs, Roman, [1984, p. 71].

romandre al marge de les qüestions que afecten l' estructura del poder civil.

L' arbitratge del papat es realitzaria de la següent manera. Escriu al *Blanquerna* que : " ...e l' apostoli tractà com una vegada l' any cada potestat vengués a un loc segur on fossen totes les potestats, e que segons forma de capítol, qu' es tractàs amiat e correcció dels uns als altres"³⁶. "Totes les potestats" vol dir les supremes autoritats de totes les nacions, sense distinció de religió. Amb això es diferencia totalment de Pierre Dubois, que només volia que es reunissin les autoritats eclesiàstiques cristianes. Amb la seva fórmula, Lull no vol substituir el poder imperial per el pontifici, sinó arribar a una entesa universal amb una estructura mínima.

Admet que cada nació pot tenir els seus costums i que la millor cosa seria que les persones els coneixessin tots i escollissin els millors. A la *Doctrina Pueril* recomana al seu fill: "Més savi mercader series tu, fill, si anaves per diverses terres e elegies les mellors costums que trobasses"³⁷. Reconeix, doncs, que cada poble té els seus bons costums, que deurien ser coneguts per tots a fi de facilitar-ne l' escolla dels millors. "Perquè tots els homes són lliures per a elegir els bons costums," diu al seu fill³⁸.

Quan lliurement canviem un costum per un altre millor, fem un bé, però guanyem també el mèrit que ens dona la llibertat ben emprada, de tal manera que el bé que assolim és més gran que el bé que ens proporciona el nou costum adquirit³⁹.

Aquesta és la filosofia lul·liana. Sense cap dubte, expressa una cultura. Amb aquest intercanvi de costums, Lull ens vol dir que les tradicions filosòfiques de les diverses cultures són expressions complementàries de la ment humana i exprimeixen actituds i maneres de pensar que es poden intercanviar. Som, doncs, capaços de emmotllar i transformar el que rebem de l' exterior, i si les escolles fossin ben fetes, podrien persistir fins els dies d'ara. Així unes cultures ajudarien a les altres.

Per això les cultures s'haurien de tenir en compte en qualsevol diàleg a nivell mundial.

Els valors

³⁶ Cf. Lull, Ramon, [1957], p. 256.

³⁷ Cf. LLULL, Ramon, [1986], p. 182.

³⁸ Cf. LLULL, Ramon, [1986], p. 181.

³⁹ Cf. LLULL, Ramon, [2000], p. 348: "Et quoniam homo libertatem habet ad faciendum bonum et euitandum malum, si bonum faciat et malum euitet, habet meritum, ratione cuius maius bonum assequitur, quam bonum quod fecit. Et si faciat malum et euitet bonum, habet culpam, ratione cuius consequitur maius malum et perdit maius bonum, quam bonum quod facere noluit."

Llull va ser el primer que va parlar de valors.

Els ens tenen diferent valor segons els llocs i els temps en que els considerem. Ho explica a l' *Art* quan ens parla de les espècies tercera i quarta de la regla C. Què és una cosa en altra? I, sobretot, què té una cosa en l' altra?

Quan posem una cosa en relació amb una altra i quan aquesta segona és una persona, la cosa manifesta un determinat valor per el qui la pensa o la desitja. Quant val un got d' aigua per un príncep perdut a un bosc i que s'està morint de set? Totes les seves terres, tot el seu patrimoni donaria per aquest vas d'aigua. Doncs bé, quan relacionem totes les coses, totes les accions que realitzen els homes amb Crist, la persona que aconsegueix de la manera més perfecta la humanització de l' univers, obtenim el seu verdader valor.

No sempre les persones es comporten d'aquesta manera i per aquest motiu arriben a construir-se una escala de valors imperfecta, que malgrat que no coincideixi amb l' escala ontològica, natural, de la realitat ordenada⁴⁰, és la que revela la seva disposició actual: el que els hi sembla bo i el que els hi sembla dolent. Ara bé, com l' *Art* lul·liana té la finalitat de facilitar-nos l' accés a la veritat, haurà també de ser capaç de mostrar-nos tant la veritat com l' error dels nostres arguments, i per aquest motiu Llull no va tenir més remei que introduir en el seu mecanisme els vicis i les virtuts de l' artista.

De fet, l' *Art* permet que el qui la utilitza identifiqui la qualitat moral de les seves adhesions intel·lectuals. És a dir, té a les seves mans la possibilitat de comparar la veritat d'una proposició que es segueixi de les seves actuals disposicions morals, amb la veritat que realment exigeixen les raons necessàries que la combinació dels Principis Universalíssim mostra. Efectivament, les veritats universals que s'obtenen amb les principis i les regles de l' Art són sempre veritats ontològiques, que no poden contrariar l' ordre de l' univers.

L' Art lul·liana és doncs un bon instrument per a construir la interculturalitat, perquè ens manifesta la verdadera qualitat dels valors que són apreuats en cada cultura.

⁴⁰ Només l'ordenament de valors que es construeix la persona virtuosa coincidirà amb l'ordenament ontològic i natural del cosmos, com diuen Aristòtil i Llull. Aquest últim ho havia experimentat també en la seva pròpia carn. Per aquest tema, cf. El «*Ars Generalis última*» de Ramon Llull: Presupuestos metafísicos y éticos, JAULENT, Esteve, Recerca presentada al XII Congrés Internacional de Filosofia Medieval, organitzat per la SIEPM - Société Internationale pour l'Étude de la Philosophie Médiévale, a Palermo, els dies 17 al 22 de setembre de 2007. Està en via per a publicació.

El paper de l' Església i de l' Estat

Finalment, acabarem aquest treball amb algunes paraules sobre el paper de l' Església i de l' Estat en l' ordenació temporal de la societat.

Llull reconeix que tot poder té el seu origen en Déu, però també que tota elecció prové del poble i ja hem vist que vol que el papa romanguí al marge de les qüestions que afecten a l' estructura del poder civil. Concedeix, però, al papat una força moral tan gran que li permeti frenar les injustícies dels reis. Diu al Blanquerna: "Un altre establiment ordenà l' apostoli, e. ls cardenals, lo qual era molt necessari, co és a saber, que per tot lo món tenguesen procuradors qui. ls feesen saber, per letres o per misacges, l' estament de les terres, per co que si neguna stranyedat ni negun mudament hi havia, o, si mellorament hi havia mester, que en continent poguessen tractar co qui fos bé e mellorament d' aquelles terres."⁴¹ Es a dir, el papa ha de conèixer tot el que passa al món, el que va bé i el que va malament, a fi de tractar de millorar-lo.

Però tractar com millorar les coses no necessàriament vol dir que es tingui dret a intervenir en l' ordenació directa del poder civil. El camí que troba és aquell, explicat més amunt, de reunir un cop a l' any totes les potestats, civils i religioses, i sense fer cap mena de distinció entre les religions, per a discutir com es pot arribar a un acord sobre la pau i la concòrdia.

Quan Llull parla d' "ordenar" es refereix sempre a què tot ha de ser un resultat dels Principis de l' Art. De fet, ell creu que si tothom visqués bé el seu cristianisme, tant el poble com els prínceps, les lleis i les institucions seguirien l' ordre natural volgut per Déu i tindriem més pau. El món estaria ordenat. Però això no vol dir que sigui el poder teocràtic que ordeni la societat civil.

Encara que critiqui els mals costums dels homes de l' Església de la seva època, els avisa de la seva responsabilitat, i fins i tot recordi que "com lo món sia en tan gran discòrdia e desordenadament, temedora cosa és ésser apostoli, e colpa si no usa de son poder en ordenar lo món, siguem sa voluntat tot lo poder que Déu ha donat a apostoli en ordenar lo món"⁴², d' això no es segueix que siguin els eclesiàstics els qui han de baixar les lleis que organitzin la societat.

Llull sempre ha pensat així. Al començament de la seva carrera, per volta del 1274, ja hem vist ⁴³ que escrivia per al seu fill, en la *Doctrina*

⁴¹ Cf. Llull, Ramon, [1957], p.

Livre d'Evast e Blanquerna, lib. IV, cap. LXXIX. Ed. Barcelona 1947, vol. II, p. 256.

⁴² Cf. Llull, Ramon, [1957], p.

Livre d'Evast e Blanquerna, lib. IV, cap. LXXVIII, p. 135.

⁴³ Vegi la nota n. 33.

pueril, que “e los crestians, han poder que a alguns infants fills dels infeels la mostren per forsa, per tal que n agen conexensa, e per la conexensa agen consciencia de esser en error; per la qual consciencia es possibol cosa que s convertesquen e que n convertesquen d altres.” I continua: “On, prelat e princep que aquesta manera no ama, per so que los judeus e los sarrains no fugen en altres terres, ama més los bens d aquest mon que la honor de Deu ne la salvacio de son proysme.⁴⁴” És a dir, recrimina a aquells prínceps i prelats que no intenten convertir els infidels per la por de que, un cop convertits, es trobin lliures i tornin a les seves terres. Recordem aquí que tant els jueus com els mahometans moltes vegades eren molt útils als cristians. El desig que Llull tenia de facilitar a les persones la possibilitat de la conversió fa que suggereixi procediments contraris a la legislació vigent sobre els presoners.

Hem vist també la mateixa dèria, quasi vint anys després, quan vèiem el tema del respecte a la consciència de l' altre. Al *Tractatus de modo convertendi infideles* suggereix que es doni la llibertat als presoners que no es volen convertir. Llull no tan sols criticava la disbauxa i els vicis de les autoritats eclesiàstiques i civils, sinó que també, repetim, continuava suggerint procediments que anaven contra la ordenació civil, militar i eclesiàstica de la seva època. Només les seves “raons necessàries”, resultat dels Principis del seu Art, quan s'implantin en totes les persones i a tots els nivells de la societat, podrà ordenar en pau la convivència entre els homes.

Moltíssimes gràcies per la vostra atenció.

Esteve Jaulent
Instituto Brasileiro de Filosofia e Ciência
“Raimundo Lúlio” (Ramon Llull)

⁴⁴ Cf. LLULL, Ramon, [1986], p. 154-5.

BIBLIOGRAFIA

- ARISTÓTELES, *Metafísica*, Giovanni Reale, Vol. II, Texto grego com tradução ao lado. Tradução Marcelo Perine. Edições Loyola, São Paulo, 2002.
- BÉRUBÉ, Camille, *La connaissance de l' individuel au Moyen Age*, Presses Universitaires de France, 1964.
- COLOMER I POUS, Eusebi, *El pensament als països catalans durant l' edat mitjana i el renaixement*, Institut d'Estudis Catalans, Publicacions de l' Abadia de Montserrat, 1997.
- DIVERSOS, *Què és l' home? Reflexions antropològiques a la Corona d'Aragó durant l'Edat Mitjana*, Prohom Edicions, Barcelona, 2004.
- GARAY, Jesús de, *Los sentidos de la forma en Aristóteles*, EUNSA, Pamplona, 1987.
- HILLGART, J. N., *Ramon Llull i el naixement del lul.lisme*, Curial Edicions Catalanes, Publicacions de l' Abadia de Montserrat, 1998.
- JAULENT, Esteve, *Antropologia lul.liana, in Què és l'home?, Reflexions antropològiques a la Corona d'Aragó durant l'Edat Mitjana*, (coord. Josep Corcó, Alexander Fidora, Josep Olives Puig, Jordi Pardo Pastor), Prohom Edicions, Barcelona, 2004.
- _____ El «*Ars Generalis última*» de Ramon Llull: Presupuestos metafísicos y éticos, Recerca presentada al XII Congrés Internacional de Filosofia Medieval, organitzat per la SIEPM - Société Internationale pour l' Étude de la Philosophie Médiévale, a Palermo, els dies 17 al 22 de setembre de 2007. Està en via per a publicació.
- LLINARÉS, Armand, *Ramon Llull*, Edicions 62, Barcelona, 1987.
- LLULL, Ramon, *Liber de convenientia fidei et intellectus in obiecto, in Raymundi Lulli Opera omnia*, [citado como MOG] (editor) I. Salzinger, 8 volumes (Mainz 1721-42).
- _____ *Llibre d'ànima racional*, Obres de Ramon Llull, vol. XXI, Palma 1950.
- _____ *Libre de Home*, ORL XXI, Obres de Ramon Llull, vol. XXI, Palma 1950.
- _____ *Tractatus de modo convertendi infideles*. Transcripció del manuscrit del segle XIV, el lat. 3174, que es trova a la Biblioteca de Philippe de Bethune, editat per Jaqueline Rambaud-Buhot al fasc. III de les Opera Latina Beati Magister Raimundi Lulli, de la Maioricensis Schola Lullisticae, Mallorca, 1954. Traduit al francès per Ramon Sugranyes de Franch al seu llibre *Raymond Lulle, docteur des missions*.
- _____ *Obres Essencials*, 2 vol. Editorial Selecta, Barcelona 1957.
- _____ *De conversione subiecti et praedicati et medii*, ROL vol.VI, (Catàleg n. 163), Brepols, Turnholt, 1978.
- _____ *Liber de modo natvrali intelligendi*, ROL vol. VI, (Catàleg n. 161), Brepols, Turnholt, 1978.
- _____ *Introductoria artis demonstrativae*, MOG iii, II, i (55).
- _____ *Die neue Logik, Logica Nova*, Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1985.
- _____ *Doctrina Pueril*, Obres de Ramon Llull, vol. I, Edició facsímil, Miguel Font Editor, Palma de Mallorca, 1986.
- _____ *Lógica nova*, NEORL IV, Patronat Ramon Llull, Palma, 1998.
- _____ *Lógica nova*, ROL vol. XXIII, (Catàleg n. 101), Brepols, Turnholt, 1978.
- _____ *De arbore scientiae*, ROL vol. XXIV, (Catàleg n. 65), Brepols, Turnholt, 2000.

- _____ *Libro de los correlativos*, Editorial Trotta, 2008. Traducción, introducción y notas de José G. Higuera Rubio. Prefacio de Esteve Jaulent.
- OBRADOR I BENASSAR, M., *Estudi de les doctrines Sociològiques de Ramon Llull. Apuntacions y fragments extrèts dels més antichs*. Amengual y Muntaner Impresores, Palma de Mallorca, 1905.
- PIÑA HOMS, Roman, *Alfonso el Sabio y Ramon Llull, su concepción de la justicia y del orden social*. Universidad de Palma de Mallorca, 1984.